

4. Київське християнство: церковна і просторово-часова ідентифікація

В українській науковій літературі, богослов'ї та публіцистиці віддавна вживаються поняття «Київське християнство», «Києво-християнська традиція Володимирового хрещення», «Українське православ'я» (не плутати із «православ'ям в Україні»), «Церкви Київської традиції», «Київські Церкви», «гілки Київської Церкви», «спадкоємці Володимирового хрещення» тощо. Проте, аналізуючи аргументацію при розкритті цих понять у різних авторів, ми зіштовхуємося із традиційною для української науки проблемою – різновитрактування, заангажованість й заполітизованість підходів. А у нашому випадку додається ще й конфесійний підхід, якого багатьом дослідникам не завжди вдається уникнути.

Ми свідомі того, що всебічно аргументоване розкриття проблематики Київського християнства (у даній публікації ми зупинимося саме на його ідентифікації) потребує окремого монографічного дослідження. Проте видається цікавою і у форматі статті цілком достатньою тезисна характеристика базових підходів до розуміння проблеми Київського християнства, а саме його конфесійна та просторово-часова характеристика.

Отже, теза перша: Чому дослідження Київського християнства є актуальним для України?

Почнемо з того, що геополітичне/межове розміщення України між Сходом і Заходом (у розумінні цивілізаційного зламу⁸⁵), особливості характеру українців, не дозволяло українським віруючим ще від часу хрещення зупинитися у своєму релігійному пошуку. Крім того, сам процес набуття християнством в Україні характерних рис завжди відбувався у тісному зв'язку із ментальними зрушеннями у духовно-національній самоідентифікації українців, а саме практичному усвідомленні витоків, сутності й історичного шляху українського етносу/нації.

Відтак, в усі періоди національного піднесення в Україні актуалізувалася також і проблема релігійної ідентифікації українців (цей процес, до речі, характерний для більшості країн Європи і лежить в основі її релігійної регіоналізації). А особливості історичного і політичного розвитку України призвели до значної диференціації ролі й місця різних Церков (у випадку із християнством – київської і не-київської традицій) в історії, культурі, духовному житті українського народу, національному та духовному відродженні України. Ця диференціація, до речі, зберігається й донині, а її незнання/неврахування політиками чи суспільством в цілому може серйозно вплинути на подальший розвиток країни, аж до втрати її духовної, економічної чи політичної незалежності.

⁸⁵ Див.: Українська Церква між Сходом і Заходом. – К., 1996.

З іншого боку, важливим є також усвідомлення українцями місця і ролі Київського християнства у християнській Європі (йдеться перш за все про історичний, національний, політичний, культурологічний та екуменічний аспекти). Без такого усвідомлення, насамперед ієрархією Церков Київської традиції, Церква в Україні не посяде належного їй місця у суспільно-політичному процесі, а релігія не стане позитивним чинником духовного та національного відродження країни.

Теза друга: Що розуміємо під поняттям «Київське християнство»?

Серед науковців та богословів ще не склалося загальноприйнятого витрактування означеного поняття. Ми повинні перш за все пам'ятати, що Київське християнство – це особливе (і не завжди добровільне/усвідомлене) поєднання/синтез (переважно на обрядово-культурному рівні та у церковному мистецтві) елементів Східного і Західного християнства на ґрунті дохристиянських вірувань українців, що своїм наслідком мало формування їх самобутнього духовного світу, самовідтворення української культури й ментальності.

Як справедливо зазначає професор П.Яроцький, Київське християнство «не сприймало візантійської теократії, цезаропапізму, не надавало виключної уваги специфічним формам візантійської набожності, буквалізму, ритуалізму, що згодом знайшли сприятливі умови для розвитку на ґрунті Московського християнства».⁸⁶

Відкритість до Сходу і Заходу ґрунтувалося на засадах, сформульованих митрополитом Іларіоном у знаменитій праці ««Про закон, Мойсеєм даним, і благодаті, і істині Ісусом Христом бувшою...»: кожна людина відповідальна перед Богом, а весь народ, начолі зі своїми правителями, має дбати про загальнонародні, суспільні справи (на цій засаді зростав патріотизм Київського християнства); всі народи рівні й рівноцінні перед Богом – цей принцип був протилежним претензіям візантійських, а згодом і московських патріархів на першість у християнському світі; розмежування функцій держави і Церкви – державна влада повинна дбати про світські загальнонародні справи, а церковна, віроповчальна, пастирська влада про «добро душ», відповідати за моральний стан народу, а відтак Церква, як «установа Божа», має бути незалежною від світської державної влади у справах свого внутрішнього життя, християнської віри і моралі. Відтак Київському християнству об'єктивно були притаманні такі риси, як універсалізм, антимесіанство, антицезарепапізм, патріотизм, євангелізм тощо.

Таким чином, ми можемо сформулювати наступну дефініцію: **Київське християнство** – це переломлені через призму особливостей національної духовності, передуючих релігійних традицій українського етносу, його історичного буття і самобутньої культури і ввібрані у ролі ідентифікаторів його духовності християнське віровчення і культ, організація церковного життя. Специфіка Київського християнства проявлялась насамперед в

⁸⁶ Яроцький П.Л. Християнство Київське // Релігієзнавчий словник. – К., 1996. – С. 368.

самобутності організації обрядово-культурної сфери, мистецького оформлення церковно-релігійного життя, а також оригінальному прочитанні деяких канонічних засад християнського вчення.

Упродовж кількох століть Церкви Київської традиції заступали українському народові втрачену державну владу і, по суті, були тими репрезентативними установами, що виконувала функції етнозбереження і самоідентифікації української нації, її національного самоусвідомлення.

Київське християнство, як витокове для українського православ'я та українського греко-католицизму, є невід'ємною ланкою християнської європейської культури. Хрещення Київської Русі і становлення Київської Церкви стало важливою віхою у становленні світового християнства (християнізація населення нинішньої Росії, у певні періоди підтримка православних Церков у слов'янських країнах тощо).

Феномен **Київського християнства** зумовлюється своєрідністю його світоглядно-релігійних засад, закладених у «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона, «Посланні до смоленського пресвітера Фоми» Климента Смолятича, «Посланні до братії» Луки Жидяти, «Пам'яті і похвалі Володимирові» Якова Мніха, «Повісті врем'яних літ» і «Житті Феодосія Печерського» Нестора, «Києво-Печерському патерику», богословському та публіцистичному доробку Петра Могили, Лаврентія Зизанія, Дмитра Туптала, Василя Липківського, Іларіона Огієнка, Андрея Шептицького, Йосипа Сліпого, Любомира Гузара, патріарха Філарета Денисенка й багатьох інших визнаних і невідомих церковних та світських діячів.

Вони продовжували/продовжують Кирило-мефодіївську традицію розвитку на вітчизняному ґрунті софійного аспекту релігійності,⁸⁷ витрактовували богопізнання як «обожнення» людини через діалог людини з Богом, а віру як почуття серця. Тому Київське християнство надає непересічного значення релігійному досвіду, особливому духовному шляху, який не може бути замінений виключно зовнішнім практицизмом віри східновізантійського взірця, чи абстрагованою, суто інтелектуалізованою релігійністю західнокатолицького спрямування.

Київське християнство формувалося у боротьбі між прихильниками життя за євангельськими ідеалами і адептами буквального й повного запозичення та втілення у церковну діяльність візантійського, месіанського і цезарепapistського християнства.

Це протистояння особливо чітко проявилось у дихотомії Українського та Московського православ'я ще у межах Київської митрополії Константинопольського патріархату. Згодом офіційний поділ Київської митрополії започаткував докорінно новий період історії Церкви – православ'я у Московській державі і у Великому князівстві Литовському (згодом – Речі Посполитій) існували цілком відокремлено, розвиваючись за власними

⁸⁷ Див., напр.: Харьковченко Є.А. Софійність київського християнства. – К., 2003.

законами й набуваючи настільки специфічних рис, що у певні історичні періоди Російська ПЦ навіть відмовлялася визнавати українців православними. Відмінне від Українського, Московського православ'я специфічно вплинуло й на базові основи становлення Московського царства (закріпило його централізаційні, уніфікаційні та нівеляційні тенденції), стимулювало формування і поширення месіанської ідеї «Москва — Третій Рим» (на противагу українській ідеї «Києва — другого Єрусалима»).

Теза третя: Яка конфесійна складова Київського християнства?

Найважливішою складовою Київського християнства (а протягом перших шести століть існування в Україні — і єдиною!) є **Українське Православ'я**. Вітчизняне релігієзнавство до середини 90-х років ХХ ст. не вирізняло Українське Православ'я як самостійне явище. Також і більшість богословів, не заперечуючи відмінності в обрядово-культурній сфері Помісних православних Церков, вважаючи допустимим говорити, наприклад, про «московське» чи «грецьке» православ'я, навідріз відмовлялися визнавати «українське». Лише з середини 90-х років минулого століття почали з'явитися публікації на цю тему, в яких розглядаються ті чи інші аспекти означеної проблеми.⁸⁸

Справа в тому, що будь-яка згадка про національні особливості православного вчення і культу ретельно придушувалась (за допомоги влади) в царські та радянські часи Російською/Руською ПЦ. Така політика останньої щодо Українського православ'я перекликалась, а часто й відштовхувалась від позиції світської московської влади у ставленні до національних особливостей приєднаної у 1654 р. України. Хіба що Московський Патріархат перейняв багато особливостей вчення і культу, а московитська світська влада прагнула знищити взагалі будь-які згадки про українську самобутність.

За три століття (XV-XVII) самостійного розвитку Московська митрополія сформувала відмінні від Київської митрополії православне віровчення і культ. Точніше було б сказати — стала на жорсткі консервативні позиції щодо розвитку віровчення і культу. Київська ж митрополія у той час збагачувалася різними нововведеннями. Відмінності віровчення й обрядово-культурної сфери митрополій особливо сильно проявлялися і стали суттєвими на початку XVII ст. Їх можна виділити навіть за тими крихтами знань, які випадково збереглися і дійшли до нас у тих її критиках, що звучали з уст богословів Російської ПЦ.

РПЦ за час свого протекторату над Українським Православ'ям доклала багато зусиль з тим, щоб ніякої різниці у проведенні служби Божої в Києві і Москві не було. Основними засобами для цього були: виправлення (часто —

⁸⁸ Історія релігій в Україні. В 10-ти томах. — Т. 2: Українське православ'я. — К., 1997; Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. — Вінніпег, 1981; Саган О. Національні прояви православ'я: український аспект. — К., 2001; Річинський А.В. Проблеми української релігійної свідомості. — К., 2000; Колодний А., Бодак В. Український християнський обряд. — К., 1998; Колодний А. Україна в її релігійних виявах. — Львів, 2005 та ін.

спалення) богослужбових книг, що відрізнялись від російських; дискримінація кліру українського походження; призначення на українські єпископії й парафії не українського за походженням і освітою духовенства; реорганізація вищої і середньої богословської освіти в Україні, викорінення із навчальних курсів будь-яких згадок про національні особливості православ'я; заборона книгодруку релігійної і світської літератури українською мовою тощо. Внаслідок такої політики православна Церква в Україні вже наприкінці XIX ст. в обрядовому аспекті майже нічим не відрізнялась від Російської ПЦ.

Проте дух Київського християнства, хоча не завжди усвідомлений, проявлений і діяльний, жеврів в православ'ї на території України протягом усіх наступних століть московського панування. Авторитет Київської митрополичої кафедри не могли похитнути навіть іногородці (з середини XIX ст. понад століття її не очолював жоден українець!). А тому й донині в Україні вважається більшою честю постати перед Богом 121-м митрополитом Київським, аніж 16-м патріархом Московським.⁸⁹

Автокефальний рух, ініційований після подій 1917 р., розвинувся у масове формування «українських» парафій саме під впливом тієї генетичної пам'яті українців, які намагалися повернути «втрачені звичаї та авторитет» Українського Православ'я (див., наприклад, матеріали Київського, Полтавського, Житомирського та інших єпархіальних з'їздів 1917-1918 років).

Частково відновлене після 1917 р. (в основному завдяки діяльності Української Автокефальної Православної Церкви та Української Православної Автокефальної Церкви) і особливо після 1989 р. (у діяльності Української Автокефальної Православної Церкви, а згодом – і УПЦ Київського Патріархату), православ'я в Україні швидше можна було назвати українізованим російським, ніж українським (виконання треб, обрядів, зовнішній вигляд кліру тощо, фактично ідентичні).

Проте ріст самосвідомості українців, зростання авторитету УПЦ КП, УАПЦ поступово призводить до часткового відновлення основних рис Українського Православ'я в діяльності не лише УАПЦ та УПЦ КП, але й УПЦ МП. Проте відновлення усієї повноти Українського Православ'я, що було до 1686 р. (до цього закликає митрополит Іларіон),⁹⁰ певно що зараз і неможливе. Але ідея, основні принципи її неодмінно повинні бути відновлені.

Від часу свого конституювання як Української Церкви і до наших днів ще однією важливою складовою Київського християнства став **Український греко-католицизм**, спадковість і близькість до Українського Православ'я є об'єктивною, оскільки вони мають один обряд, а відтак спільну літургійну та церковно-мистецьку традицію, етноформуючі й етнозберігаючі функції. Ця спільність навіть надихала багатьох церковних та світських діячів задуматися над необхідністю поєднання двох Церков українського народу («Русі із Руссю») на засадах створення Київського Патріархату, єдиного для

⁸⁹ Митрополит Київський Володимир взяв самовідвід із виборів патріарха // <http://news.bigmir.net/world/92545/>

⁹⁰ Іларіон, митрополит. Ідеологія Української Церкви. – Холм, 1944. – С. 55.

православної і греко-католицької спільнот. Провідниками цієї ідеї свого часу були митрополити Петро Могила і Йосиф Венґямин Рутський. Проте їх плани об'єктивно не могли бути реалізовані – надто важливою була Україна для її сусідів. А захопити та керувати, як відомо ще з римських часів, найлегше, коли працює принцип «розділяй та володарюй».

Попри різно трактування дослідниками тих чи інших фактів із життя УГКЦ,⁹¹ ніхто із них не ставив під сумнів її українськість (в умовах литовсько-польської та московської державності вона стала оберегом релігійної, культурної, національної ідентичності українського народу, підтримуючи його в боротьбі проти денационалізації). Свою визначальну роль у протистоянні етнічній та культурно-релігійній асиміляції українців УГКЦ довела конкретними справами, а відтак була гнаною в умовах як польського, так і російського панування. Ця Церква також чітко вписується в окреслену вище базову парадигму Київського християнства – «поєднання елементів східного і західного християнства» і «самовідтворення української культури й ментальності».⁹²

Про належність УГКЦ до Київського християнства говорять і очільники цієї Церкви: «Українські Православні Церкви є носіями спільної з УГКЦ Київської традиції, окремі елементи якої краще збереглися саме в Православних Церквах. Тому все те краще, що вони зберегли зі спільної спадщини, не має бути втрачене. Навпаки, кожна з Церков несе відповідальність за те, щоб збережена ними частка спільного скарбу стала надбанням українського народу».⁹³

Потенціал Київського християнства, на думку кардинала Любомира Гузара, нині ще недостатньо використаний в українському суспільстві: він може стати тим чинником, який перетворить «християнську спільноту України зі своєрідного «яблука розбрату» на «місце зустрічі» в правді і любові великих Церков християнського світу».⁹⁴

Цей потенціал, впевнений экс-Предстоятель УГКЦ, можна було б найраціональніше використати, створивши «Раду Українських Церков Володимирового Хрещення» – «для подолання давніх упереджень і нарощення взаємної довіри» на ґрунті життєдайної Київської традиції.⁹⁵ «Від

⁹¹ Історіографія цього питання нараховує тисячі позицій. Із найбільш об'єктивних досліджень виділимо: Історія релігій в Україні. В 10-ти томах. – Т.4: Католицизм. – К., 2001.

⁹² Див., напр.: Аржаковський А. Бесіди з Блаженнішим Любомиром Гузаром. До постконфесійного християнства. – Львів, 2006.

⁹³ «Один Божий народ у краї на Київських горах». Слово Блаженнішого Любомира, митрополита Києво-Галицької митрополії УГКЦ, з нагоди започаткування повернення осідку митрополита до Києва (13.04.2004) // www.patriyarkhat.org.ua/ukr/archive/article;23;383/

⁹⁴ Лист Блаженнішого Любомира до Блаженнішого Митрополита Володимира, Предстоятеля Української ПЦ (26.04.2008) // www.ugcc.org.ua/293.0.html

⁹⁵ Там само.

цього збагатились би не тільки конфесійні гілки Київської Церкви, а й її Сестри, помісні Церкви Сходу і Заходу. Крім того, це дало б можливість позбутися руйнівного для Церкви дроблення і втілити в життя сучасний еклезіальний принцип «єднання в багатоманітності».⁹⁶

Таким чином, нині в Україні (та й у діаспорі) існують дві гілки Київського християнства – православна (УАПЦ, УПЦ КП, та, зі значними застереженнями – УПЦ МП) і греко-католицька (УГКЦ). Провід цих Церков по-різному, із застосуванням різних форм і методів, але об'єктивно працює на одну ідею – самовідтворення українського народу і гідне входження його у світову християнську спільноту.

Теза четверта: Часова ідентифікація Київського християнства.

У часовому розрізі про Київське християнство можна говорити починаючи із XII ст., коли імпортоване з Візантії християнство починає системно набувати на наших теренах місцевих рис. Взагалі XII ст. було переломним у розвитку України-Руси – саме з початку цього століття літописи фіксують існування такої етнічної спільноти як українці, а до запозичених русичами константинопольських канонів вносяться імена руських святих і Візантія погоджується на це. Функціонування «українського різновиду східно-слов'янської редакції старослов'янської мови»⁹⁷ теж прослідковується саме з XII ст., як і ті якісні зрушення у візантійському церковному мистецтві на теренах України-Руси,⁹⁸ які сформували українське церковне мистецтво.

Важливим фактором є те, що після хрещення України-Руси місіонерську роботу тут проводили священники-іногородці – греки, болгари, серби тощо, які, не знаючи глибоко місцевої культури, й не могли здійснювати синтез місцевого, національного і прийшлого християнського (хіба що прийшлий культ одразу ж наштовхувався на різке несприйняття місцевих жителів, а тому мусів бути трансформований). Лише коли з'являється велика кількість священників-русичів, які були тісно пов'язані з народною культурою і в той же час, в силу своїх обов'язків, несли в народ християнські істини, починається активний процес синкретизму руської культури і православ'я.

Мусимо однак зазначити, що деякі елементи Київського християнства – відхід від візантійської ортодоксії, висунення на перший план у віровченні історіософської проблематики,⁹⁹ проблем моральності, вкраплення у церковне мистецтво елементів української культури тощо, – починають з'являтися у християнстві на Русі уже з часу її хрещення. Особливо це характерно для

⁹⁶ «Один Божий народ у краї на Київських горах»... // www.patriyarkhat.org.ua/ukr/archive/article;23;383/

⁹⁷ Німчук В.В. До історії і сучасного стану конфесійних мов на Україні // Слово. – 1992. – Ч. 18. – С. 5.

⁹⁸ Логвин Г. Украинское искусство (X-XVIII вв.). – М., 1963; Лазарев В.Н. Византийское и древнерусское искусство: статьи и материалы. – М., 1978. – С. 214-217 та ін.

⁹⁹ Горский В.С. Образ истории в памятниках общественной мысли Киевской Руси // Историко-философский ежегодник 1987 г. – М., 1987. – С. 119-138.

другої пол. XI ст., коли з'являється і теоретичне обґрунтування такого онаціональнення у діяльності та проповідях митрополита Іларіона та його послідовників. Але ці фактори, через свою винятковість й елітарність, ще не дають змоги говорити власне про Київське християнство – це були лише окремі українські елементи у Візантійському Православ'ї.

У розвитку Київського християнства можна виділити чотири періоди: XII-XIV ст. – зародження і формування його основ; **XV-XVII ст.** – час фактично самостійного розвитку Київської митрополії й інституційне становлення наприкінці цього періоду іншої церковної складової Київського християнства – Греко-Католицької Церкви, що, під впливом політичних чинників, призвело до гострого протистояння Українського Православ'я та Греко-Католицизму; **XVIII-XIX ст.** – інерційне існування залишків Українського Православ'я та ріст серед українців авторитету УГКЦ, яка, відстоюючи українську культуру та традиції, так і не стала перехідним етапом від православ'я до католицизму, а тому зазнала гонінь; **XX-XXI ст.** – відродження головних ідей та церковних складових Київського християнства.

Теза четверта: Просторова ідентифікація Київського християнства.

Просторове окреслення Київського християнства достатньо складне. Фактично мова йде про єпархії/парафії Київської православної митрополії Константинопольського Патріархату до включення їх у склад Московського Патріархату (перші два періоди). У третій період – це фактично територія розвою УГКЦ як одноосібного (протягом майже двох століть) представника Київського християнства. У четвертий період, у зв'язку із переселенням та двома світовими війнами, що прокотилися Україною, українські громади (автокефальні та греко-католицькі) сформувалися у багатьох країнах світу, а з початку 90-х років XX ст. ми вже можемо говорити про офіційне відновлення Київського християнства на теренах України.

Підводячи підсумок, зазначимо, що поняття «Київське християнство» фактично є збірним для вживаних науковцями та богословами понять: «Києво-християнська традиція Володимирівського хрещення», «Українське православ'я», «Український греко-католицизм», «Церкви Київської традиції», «Київські Церкви», «гілки Київської Церкви», «спадкоємці Володимирівського хрещення» тощо. Воно диференційоване у конфесійному, часовому та просторовому вимірах.

Усвідомлення кліриками (та всіма віруючими УАПЦ, УПЦ КП, УПЦ МП, УГКЦ) цього історичного факту спільної духовної спадщини може стати дієвим чинником примирення і духовного «єднання у багатоманітності» (принаймні – зняття агресивного протистояння) Церков Києво-християнської традиції, які нині об'єднують більшість українців. А відтак ми зможемо говорити про примирення й поєднання (протистояння штучним поділам) Українського народу, глибше усвідомлення його представниками себе як цілісного суб'єкта світової історії.